

**Б. В. СОВЕНКО. ЗМІСТ, ВІДМІННОСТІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ
«КАНОНІЧНЕ ПРАВО» ТА «ЦЕРКОВНЕ ПРАВО»**

Розкривається зміст понять «канонічне право» та «церковне право», висвітлюються відмінності та визначається співвідношення між ними. Також аналізуються правові позиції у наукових поглядах на ці поняття з православної та католицької точок зору як в історичному аспекті, так і в сучасній юридичній науці.

Ключові слова: канонічне право, церковне право, канон, релігійно-правова норма.

Раскрываются содержание понятий «каноническое право» и «церковное право», освещаются различия и определяется соотношение между ними. Также анализируются правовые позиции в научных взглядах на эти понятия с православной и католической точек зрения как в историческом аспекте, так и в современной юридической науке.

Ключевые слова: каноническое право, церковное право, канон, религиозно-правовая норма.

In the article opens up the content of the canonical law & ecclesiastical law, defines the differences & correlation between them. Also analyzes law positions in the science view of these definitions from orthodox & catholic point of view as in the historical aspect, so in the modern law science.

Key words: canonical law, ecclesiastical law, canon, religion law norm.

Сучасна юридична наука збагачується новою галуззю правових знань, яка тривалий час знаходилася поза увагою науковців. Це галузь канонічного (церковного) права. Питанням православної гілки канонічного права в розрізі правової науки приділялося мало уваги серед науковців минулих століть. Загалом серед дослідників канонічного права майже не було професійних юристів-практиків, які б займалися юридичними аспектами канонічного права. В період наукового атеїзму канонічне (церковне) право було не лише викреслено із навчальних програм, але й викоренено із самої науки. Лише наприкінці ХХ – напочатку ХХІ ст. діяльність церкви в державі та її право стали предметом вивчення сучасних правознавців. Саме тоді почалося введення канонічного права в сферу юридичної науки, оскільки значення даної галузі права є надзвичайно важливим для системи правотворення та вдосконалення суспільних правовідносин. Водночас підвищення наукового інтересу до канонічного права має збагатити галузь юридичних знань.

Окремі аспекти канонічного (церковного) права в минулому знайшли відображення у працях таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як митрополит Іларіон (Огієнко), І. Власовський, О. Лотоцький, М. Грушевський, В. Липинський, М. Костомаров, П. Лашкар'єв, І. Скворцов, єпископ Іоан (Соколов), М. Суворов, О. Павлов, В. Певцов, єпископ Никодим (Мілаш), митрополит Андрій (Шагуна), І. Бердніков, Т. Барсов, М. Альбов, М. Горчаков, М. Заозерський, М. Остроумов, Ф. Терновський, І. Бердніков, єпископ Петро (Л'Юільє) та інші; а також сучасних вітчизняних дослідників, таких, як Б. Андрусишин, В. Ульяновський, В. Андрейцев, О. Ігнатуша, В. Бондаренко, В. Колодний, П. Яроцький, В. Ластовський, О. Васянович, Н. Толкачева, О. Скрипнюк, Т. Федоренко, Ю. Цветкова, Р. Достдар, С. Місевич, О. Волощенко, М. Левчук; а також російських, серед яких:

архієпископ Григорій (Афонський), протоісрей В. Ципін, М. Вар'яс, Д. Боровий, О. Гаранова, В. Момотов, И. Заїкіна, М. Трапезнікова, О. Дорская та ін.

Відповідь на це питання про застосування понять «канонічне право» і «церковне право» неоднозначна у різних дослідників цієї галузі¹. Одні з них наполягають на проведенні чіткої межі між поняттями канонічного права та церковного права. Насамперед це стосується сфери вчення західної гілки християнської церкви, оскільки різниця дефініцій була зумовлена, головним чином, поділом самої християнської Церкви на східну ортодоксальну та західну католицьку, зі своїм власним розвитком та традиціями. Таким чином, у західній юридичній літературі канонічне право та церковне право – це два різні поняття.

Однак і серед вітчизняних дослідників були такі, що дотримувалися зазначеного погляду щодо східної православної церковно-правової традиції. Здебільшого це відображено у поглядах визначного юриста XIX ст. М. Суворова у його «Підручнику церковного права»². Він вважає за доцільне таке розмежування і для православної дисципліни, оскільки церковні відносини (як в автокефальних церквах східного православ'я, так і на Заході) лише частково визначаються канонічним правом, а головним чином – нормами більш пізнього законодавства, як церковного, так і державного.

Мовою західної юридичної науки поняття церковного та канонічного права не співпадають. Католицька термінологія канонічним визначає те право, що вивчає канони стародавньої церкви та папські декреталії, які увійшли до «Корпусу канонічного права» (*Corpus juris canonici*), що сформувався в середні віки, авторитет яких визнається на рівні з канонами. Воно було предметом церковної юрисдикції та складалося з норм, що визначали як церковні, так і інші правові відносини, які і складають систему канонічного права³. Тобто це право церковне лише за походженням, а не за змістом.

Таким чином, на Заході канонічним правом називається все право, яке походить від церкви, незалежно від того, стосується воно церкви чи держави. Воно навіть включає закони світського суспільного характеру. Церковне право, навпаки, має своїм предметом церковні справи та відносини, хоча б вони виникли не лише від церкви, а й від держави.

В історичному розрізі канонічне право на християнському Сході може бути визначено як право періоду вселенських соборів, а для католицького Заходу воно продовжується до кінця Середньовіччя⁴.

Таким чином, канонічне право – це все те право, що походить від церкви в епоху вселенських соборів на Сході та до кінця Середньовіччя на Заході.

З точки зору змісту, канонічне право можна визначити як сукупність правових норм, основу яких складають канони. Зазначимо, що ці норми стосуються як церковних, так і світських правовідносин. Таким чином, це право походить від церкви, але стосується не лише церковних питань.

З православної позиції канонічне право складають канони як продукт законотворчості вселенських соборів, тобто це та частина права церкви, яка, будучи основою та критерієм її позитивного права, охоплює всі канонічні настанови, які визначаються першоджерелами, в тому числі й ті джерела, де Церква сама тлумачить норми божественного права.

Отже, канонічне право – це право церковне за походженням, однак не виключно церковне за змістом.

При цьому зміст поняття канонічного права не співпадає зі змістом поняття

церковного права. За змістом церковне право – це сукупність норм для визначення становища церкви, її статусу та регулювання церковних відносин, а також відносин з іншими суспільними союзами, релігійного або політичного характеру. Іншими словами, це все те право, яке регулює церковні правовідносини в державі. Воно є результатом законодавчої діяльності не тільки і не стільки самої церкви, як джерела свого права, однак і держави, як уособлення тієї влади, яка визначає правовий статус церкви.

Церковне право становлять всі церковно-правові акти, що регулюють церковне життя незалежно від їх походження (законодавця): стародавні канони чи церковні постанови пізньої епохи, які визначені в законодавчих актах як самої Церкви, так і державні закони, видані світською владою стосовно церковних справ, які ґрунтуються на основоположних нормах канонічного права (проте, зауважимо, що такі норми не прирівнювались до канонів).

Отже, церковне право – це право церковне за змістом, однак не виключно церковне за походженням. Оскільки воно охоплює правові акти, що стосуються безпосередньо церкви, однак які походять не лише від неї, тому його зміст становлять сукупність норм, що походять як від церкви, так і від держави.

Існує інше визначення, де під церковним правом розуміють сформований протягом двох тисячоліть корпус кодифікованого права, яким регулюється внутрішнє дисциплінарне життя церкви та відносини її з державою.

Дослідник церковного права М. Суворов вважав, що під визначення саме церковного права більше підходять відображення тієї сукупності норм, якою визначаються церковні відносини Нового часу.

Інший визначний каноніст О. Павлов зазначав: «Якщо ми назвемо церковне право канонічним, то цим ми вкажемо тільки на панівний елемент в змісті нашої науки, яка складається з церковних законоположень чи канонів, на яких повинні ґрунтуватися і світські закони стосовно церкви. Якщо ж ми назвемо наш предмет церковним правом, то цим вкажемо на те, що норми, які складають це право, регулюють справи та відносини чисто церковні, хоча б ці норми і виникли не від самої церкви, але разом і від держави». Таким чином, російський (православний) каноніст, «може назвати свій предмет і канонічним правом і церковним»⁵.

Обидва вищезазначені визначення окреслюють конкретні межі сфери дії одного та іншого права. В юридичних енциклопедіях даються такі визначення канонічного та церковного права. «Церковне право в християнстві – сукупність релігійних та юридичних норм, якими регулюються структура і діяльність християнських церков, взаємовідносини церкви з державою, права та обов'язки духовництва тощо»⁶. Канонічне право – сукупність правових норм встановлених церковними канонами (правилами)⁷. Зокрема, у православ'ї канонічним правом називали сукупність канонічних норм, що містилися у рішеннях вселенських соборів (до IX ст.), а також у висловлюваннях «отців церкви» і деяких інших освячених церковною традицією звичаях та ін.⁸ Хоча значна частина канонів, якими регламентується церковне життя, входять до церковного права.

Отже, вважається, що канонічне право охоплює позацерковні правовідносини, натомість церковне право регулює внутрішньочерковні – майнові права церкви, її адміністративні, судові та фінансові функції, ведення церквою актів цивільного стану (в тих країнах, де церква не відокремлена від держави) і здійснення духовної цензури, а також запобігання злочинам проти віри і церкви та ін. «Енциклопедія українознавства» визначає канонічне право як «цілісність

церковних законів, що нормують внутрішнє управління церкви, її стосунки до інших релігійних і світських установ та дисциплінарні питання в церкві»⁹.

Таким чином, канонічне та церковне право, маючи спільну основу, завжди перебували у взаємодії. І практичним вираженням цієї взаємодії стали збірники права, в яких одночасно містились норми і канонічного, і церковного права. Як приклад, канонічне і церковне право епохи Середньовіччя становило цілий правовий комплекс – церковну систему права як відображення взаємної законотворчості між владою світською і духовною.

Підсумовуючи, можна сформулювати наступне визначення канонічного (церковного) права для його православної гілки, в якому відображений правовий аспект цього поняття. Православне канонічне (церковне) право являє собою особливу, історично сформовану, систему релігійно-правових норм, які регламентують правове становище православної церкви в суспільстві, її устрій та взаємовідносини з іншими суспільними організаціями та державою.

Існує ще один погляд, згідно з яким до православного канонічного права відносять всю систему норм, яка сформувалася в період вселенських соборів. Він поділяється на два напрямки: історичний та теологічний¹⁰.

З історичної точки зору, під канонем розуміють давній звід церковних правил прийнятих на соборах, які відбулися до розподілу церков та об'єднаних в книгу правил святих апостолів, соборів та святих отців. Всі інші пізніші постанови, які виникли як від церковної, так і від державної влади при участі церковної, та які не увійшли до складу давнього законодавства, називаються вже не канонами, а церковними чи церковно-державними постановами. З такої позиції канонічне право не виходить за межі церкви та не стосується державної сфери.

З теологічної точки зору, канонічне право не обмежується однією історичною епохою – з IV по XI ст. Однак вважається: якщо право відповідає духу церкви, тоді воно і буде канонічним.

У загальному розумінні значення права виражається у погодженні з законом; таким чином, за логікою, канонічне право означає погодження з канонем. Також, у правовому ж розумінні канонізувати – надавати церковному правилу силу закону¹¹. Загалом за своєю сутністю канони мають одночасно релігійно-догматичний та правовий характер. Канони також є головним предметом вивчення у науці канонічного права. Звідси й друга назва дисципліни – канонічне право.

Тепер розглянемо питання співвідношення понять канонічного та церковного права. Як зазначав німецький вчений Ріхтер, відношення того й іншого права можна уявити собі у вигляді двох кіл, що взаємно перетинаються, так, що кожне з них частково ширше, частково вужче другого¹².

Таким чином, з одного боку, в кількісному порівняльному сенсі, канонічне право в буквальному розумінні є значно меншою частиною за обсягом права церкви, порівняно з церковним, яке охоплює все церковне законодавство до теперішнього часу. Однак, як зазначає сучасний російський каноніст В. Ципін, таке твердження є правильним лише у тому сенсі, якщо розглядати законодавчий матеріал пізнішого походження як такий, що перевищує чисельністю весь канонічний звід. Тоді канонічне право, дійсно, є лише частиною всієї сукупності церковно-правових актів. Однак канони утворюють основу та серцевину церковного права, і для пізнішого церковного законодавства вони служили безперечним авторитетом та критерієм. З іншого боку, в якісному (змістовному) порівняльному сенсі, канонічне право є ширшим поняттям щодо церковного, оскільки включає

канони, сфера дії яких поширюється за межі внутрішньо церковного життя та церковного законодавства і (останнє є його невід'ємною частиною, інструментом, що виражає принципи та вказівки канонів для виконання основного призначення церкви). Також, крім канонів, воно містить норми пізнішого походження, які регулюють діяльність церкви зовні, тобто такі норми, які виходять за межі церковного життя і церковного права¹³. В такому розумінні канонічне право частково ширше церковного права.

Наприклад, у православній церкві Російської імперії канонічне право було складовою цивільного права. На ньому ґрунтувалося законодавство про шлюб, сім'ю і майнову спадкоємність. Правові акти відтворювали зміст канонів, забезпечували виконання їх силою державного примусу, аж до застосування кримінальних покарань.

Таким чином, аналіз проблеми дає змогу чітко розмежувати сферу застосування понять «канонічне право» та «церковне право», виокремити релігійно-догматичні норми від церковно-правових. А таке розмежування, в свою чергу, дає можливість правильно використовувати терміни як в процесі загального вивчення права, так і в наукових дослідженнях.

1. *Інститут* рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Фонд 160 «Київська духовна академія» (далі – Ф. 160). – № 2630. Конспект лекцій по церковному праву, прочитаних студентам Киевской духовной академии в 1908/9 уч. г. (+1912 уч.г.) – [Отпечатан на стеклоглазе; нет конца]. – С. 25-27.

2. *Суворов Н.* Учебник церковного права/ Н.С. Суворов. – Ярославль, типо-литография Е.Г.Фальк, 1898. – С. 12-13. 3. Там же. – С. 13. 4. *Цытин В. А.* Церковное право. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. – С. 16. 5. *Павлов А.С.* Сокращенный курс лекций церковного права. – М., 1895/6. – С. 8-9. 6. *Юридична* енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6. – С. 359. 7. *Юридична* енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова колегії) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3: К-М. – С. 32-33. 8. *Юридична* енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 32-33. 9. *Енциклопедія* українознавства: Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Репринтне вид. 1955-1984 років. – Львів. – Т. 3: 3-К. – 1994. – С. 950-951. 10. Там само. – С. 950-951. 11. *Краткое* изложение канонического права единой, святой, соборной и апостольской церкви составленное Андреем Шагуноу. – СПб.: Тип. Деп. Уделов, 1872. - С. 431-432. 12. Там же. – С. 431-432. 13. *Юридична* енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова колегії) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3: К-М. – С. 32-33.